

Валентина Мозгова,

завбібліотекою Українського гуманітарного ліцею
Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка

Фонди бібліотеки Ніжинського ліцею¹ (1832 — 1875)

У статті відображено досвід бібліотеки відомого навчального закладу XIX ст. щодо формування фондів та їх використання у педагогічному процесі, простежено особливості функціонування та комплектування цього типу бібліотек; проаналізовано склад книжкових фондів у типовому, видовому, мовному аспектах; приватні колекції, які ввійшли до масиву книгозбірні, специфіку обслуговування читачів.

Функціонування мережі ліцеїв та їх книгозбірень в Україні протягом XIX — першої половини XX ст., як і в 90-х роках XX ст., маловивчене.

Дослідження генезису й розвитку системи бібліотечного обслуговування ліцеїстів у різні періоди історії нашої країни дає можливість осмислити специфіку і характер її основних тенденцій, засвоїти спадщину видатних бібліотекознавців минулого, реалізувати їхні нездійснені ідеї, створити сучасну ефективну систему довузівської підготовки інтелектуально обдарованої та здібної учнівської молоді.

Протягом XIX ст. на підросійській Україні, функціонувало три ліцеї². Ці навчальні заклади були утворені шляхом реорганізації колишніх гімназій, а бібліотеки, що були при них, успадкували багаті книжкові колекції.

Бібліотека Ніжинського ліцею (БНЛ) молодша за бібліотеки Рішельєвського, Кременецького, Олександрівського ліцеїв³.

¹ Ніжинський ліцей — один з найстаріших навчальних закладів України. Заснований на базі колишньої Гімназії вищих наук, відкритої Безбородьками в 1820 р. в Ніжині (нині Чернігівська обл.). У 1832 р. гімназію реорганізовано у фізико-математичний ліцей; з 1840 по 1875 р. — юридичний ліцей; з 1875 — історико-філологічний інститут князя Безбородька. Нині — Ніжинський педагогічний університет ім. М. В. Гоголя.

² Рішельєвський (1817—1864), Кременецький (1819—1834), Ніжинський (1832—1875).

³ Олександрівський (Царськосільський) ліцей створено, як і його книгозбірню, в 1811 р.

Ніжинський ліцей поєднував у собі риси середньої і вищої школи, що відбилося й на комплектуванні його книгозбірні [1].

Основу фонду БНЛ утворили книжкові зібрання гімназійної бібліотеки, започаткованої графом О. Г. Кушельовим-Безбородьком⁴. Його дарунок складався з 1877 томів (382 назви)⁵ [2].

Колекція містила літературу зі статистики, літератури, мови, мистецтва, фізики, хімії, політики, юриспруденції, богослів'я, логіки, метафізики, філософії, медицини та ін. Це були видання XVI—XVII ст. латинською, грецькою, новими європейськими мовами.

Старший син першого директора гімназії В. Кукольника⁶ — Платон, викладач латинської мови, теж подарував гімназії значну кількість книг (500 томів) [2].

У бібліотеці Ніжинського педагогічного університету ім. М. В. Гоголя (НПУ), де нині зберігається частина фондів гімназійної та ліцей-

⁴ Безбородьки — український рід, походить із реєстрових козаків (1649). Найвідоміші представники роду — Андрій (1711—1780), батько Олександра та Іллі, генеральний писар; Олександр (1747—1799) закінчив Київську духовну академію, управитель канцелярії президента Малоросійської колегії, генерал-губернатора України графа П. Румянцева. З 1783 р. фактично очолював колегію закордонних справ, канцлер Російської імперії, засновник Гімназії вищих наук у Ніжині; Ілля — молодший брат Олександра — засновник Гімназії вищих наук у Ніжині; О. Г. Кушельов-Безбородько — внук Іллі, фундатор бібліотеки Гімназії вищих наук у Ніжині, почесний попечитель закладу.

⁵ У журналі Департаменту народної освіти названо цифру 2500 томів (1834, ч. 2. — С. 76—77).

⁶ Василь Кукольник (1765-1821), природознавець, правник, родом із Закарпаття, професор академії в Замості, з 1803 р. — педагогічного інституту в Петербурзі. З 1819 р. викладав римське й російське право в Петербурзькому університеті, 1820-1821 р. — організатор і директор Гімназії вищих наук князя Безбородька в Ніжині.

© Мозгова Валентина Петрівна, Київ, 2000

ської бібліотек, виявлено дві книги, безперечно, подаровані П. Кукольником з автографом Івана Орлая⁷ [2].

Відкриття Гімназії вищих наук стало визначною подією для Ніжина, жителі якого дарували книги для її бібліотеки [3].

Активну участь у комплектуванні бібліотеки брав директор гімназії 1821—1826 рр. І. Орлай. Він дбав про енциклопедичний зміст навчання, отже — й бібліотечного фонду закладу. Його захоплення історією та філософією позначилося і на доборі літератури [4]. Виняткового значення надавав директор створенню джерелознавчої бази бібліотеки. Як дійсний член «Товариства історії і старожитностей російських» він намагався заснувати в Ніжині наукове товариство, котре досліджувало б історію краю. Коли це не вдалося, створив відділ рукописного фонду в бібліотеці, куди збиралися унікальні, здебільшого краєзнавчі, історико-філологічні матеріали [4].

У самій бібліотеці після смерті Кукольника бракувало порядку [2, с. 134]. Фактично з часу організації не інвентаризувалися фонди, отже, неможливо було встановити їх точний обсяг. Так, за даними 7 журналу конференції гімназії (1821) у ній налічувалося 2500 книг, а за підрахунками Шапалинського (першого бібліотекаря), — на 110 од. зб. більше [2, 5]. Оскільки численні розпорядження конференції гімназії про проведення переобліку фондів не виконувалися протягом 1822—1827 рр., у жовтні 1827 р. за її рішенням було створено комісію для ревізії бібліотеки. Але через відсутність інвентарних книг члени комісії склали тільки два описи: за латинським та російським і грецьким алфавітами.

За описом 1830 р. фонд бібліотеки становив 5029 прим. у томах та 1318 прим. у назвах [2]. Отже, за 10 років було придбано 2419 прим. у томах, тобто менше, ніж подарували Безбородьки [2].

Бібліотекар Амань [6] детально рапортує про число книг у бібліотеці, подає список недостачі: 66 прим. у назвах, 470 прим. у томах, що свідчить про відсутність належного контролю виконання прийнятих рішень адміністрацією закладу та бібліотечними працівниками.

Опис фонду 1830 р. [7, од. зб. 206, арк. 47], листування з Департаментом народної освіти, попечителем Харківського навчального округу про придбання книг гімназією, рапорти, звіти

⁷ Іван Орлай (1770—1829) - учений-медик, педагог і освітній діяч, виходець із Закарпаття. Вищу освіту здобув у Львівському та Пештському університетах. Працював також директором Рішельєвського лицю в Одесі (1826—1829). Автор праць із медицини, історії, педагогіки.

бібліотекарів, що зберігаються у філіалі державного архіву Чернігівської обл. в м. Ніжині (12 справ загальним обсягом 427 арк.), нині знаходяться в незадовільному стані: деякі сторінки обгоріли, інших бракує. У збереженій частині списку (390 назв) обліковано наявну тоді у фонді бібліотеки літературу — художню, навчальну, офіційні та періодичні видання, словники, атласи, карти, естампи, таблиці тощо. Книги переважно російською мовою, кілька видань французькою, латинською, грецькою. Список лише частково відображає фонд бібліотеки, оскільки ці дані не узгоджуються з опублікованими в збірнику «Ніжинський державний педагогічний інститут імені М. В. Гоголя» (К., 1970, с. 29): 9125 томів на час фундації.

У 1832 р. Гімназію вищих наук кн. Безбородька було реорганізовано у фізико-математичний лицей (ФМЛ). Першооснову фонду його бібліотеки утворили фонди гімназійної книгозбірні.

Архівні документи, що характеризують її діяльність, налічують близько 300 од. зб. (прибл. 686 арк.) [7]. Серед них різні відомості про її фонд, листування з Департаментом народної освіти, попечителями Харківського та Київського навчального округів, книгарнями, акти на придбання книг для бібліотеки, рапорти та звіти бібліотекарів. Архівні матеріали за 1832—1840 рр. не дають можливості встановити сьогодні точну цифру придбаних книг за час існування ФМЛ. Приблизно вона вказана працівниками наукової бібліотеки НПУ ім. М. В. Гоголя [8]. Виходячи з цих даних, у середньому річний приріст фонду становив 231 прим. Напевно, йдеться про його комплектування за назвами [од. зб. 1211, арк. 112; 6, арк. 274]. Придбання літератури у ті часи суворо регламентувалося міністерськими каталогами та реєстрами комітетів з організації навчальних закладів.

Понад 30 назв видань навчальної літератури рекомендовалося мати в їх бібліотеках [од. зб. 1211, арк. 65—67].

Аналіз листування з Департаментом народної освіти за вісім років існування ФМЛ свідчить, що бібліотеки навчальних закладів комплектувалися лише після одержання дозволу від Міністерства народної освіти [од. зб. 1211, арк. 34; арк. 39, арк. 111].

Важливою формою поповнення фонду були й подарунки. Так, до Ніжинського лицю їх надсилав Київський університет Св. Володимира, зокрема друковані примірники «Обозрения преподавания наук в сем университете на 1 полугодие 1835—1836 и 1836—1837 уч. год.» [од. зб. 1211, арк. 7; од. зб. 1213, арк. 2], «Отчеты о состоянии Имп. Санкт-Петербургского универ-

ситета» [там же, арк. 25—26], «Алгебра Бурдона полезная для гимн. Б-ки книга» та ін. [од. зб. 1205, арк. 26].

Доукомплектовувалися фонди різними шляхами, в тому числі й через книгарню Департаменту народної освіти безкоштовно, про що свідчать реєстри [од. зб. 1212, арк. 23; од. зб. 1213, арк. 64]. До переліку видань увійшли книги з історії зарубіжних країн та Росії, енциклопедії з ботаніки, підручники з математики, статистики, література з психології, педагогіки, статуту Казанського, Московського університетів, Рішельєвського ліцею, різних гімназій тощо.

Активні заходи дирекції закладу й бібліотекаря сприяли зростанню фонду бібліотеки та розширенню його репертуару в типовому, видовому, мовному аспектах. Так, уже 1838 р. він нараховував 1799 прим. у назвах, 6144 у томах [6, арк. 274]. З аналізу звіту за 1838 р. випливає, що всього за цей рік отримано у назвах — 95 прим., у томах — 146 прим. Більшість книг (74 назви) було російською мовою, літератури українською мовою не було зовсім, адже вона видавалася в Росії досить рідко й обмеженими тиражами. Так, починаючи з 1798 р., коли вийшла «Енеїда» І. Котляревського, до 1840 р. в Росії побачили світ українською мовою лише 44 книги; з них 7 — в Україні, решта — поза її межами [8]. Але в 1839 р. БНЛ збирала праці російською мовою відомих учених та письменників, вихідців з України. Пізніше у фондах з'являється й україномовна книга [9].

Находили до ліцею і цінні приватні колекції, зокрема коштом Міністерства народної освіти було придбано бібліотеку директора Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту І. Б. Шейдта (960 прим.): книги з історії, літературознавства [7].

Грунтовний аналіз бібліотечного фонду ФМЛ показав, що в цілому масиви за змістом зберігали універсальний характер.

У 1840 р. ліцей було реорганізовано в юридичний. Зміна статусу відбилася на фінансуванні та профілі комплектування фонду бібліотеки [11, 12]. То були мізерні кошти, і все-таки в 1840—1875 рр. книгозбірня значно поповнилася юридичною літературою [од. зб. 1223, арк. 3-4]. Загалом за 35 років існування ліцею фонд його бібліотеки зріс до 14580 прим. [7].

Особливо активно вона комплектувалася за директорування С. Стеблін-Каминського¹. Було

¹ Стеблін-Каминський С. (1814—1885) - український письменник і педагог. Навчався в Полтавській гімназії, викладав у чоловічій та жіночій гімназіях цього міста. В 1856-1866 р. був директором Ніжинського ліцею. В джерелах зустрічаються різні ініціали.

створено рукописний відділ, першооснову якого склали рукописи творів М. В. Гоголя («Мертві душі», «Тарас Бульба», «Портрет», «Ігроки», «Тяжба», «Лакейская», «Театральный разъезд»), 32 його листи до Прокоповича [2, 5]. У бібліотеці з'явилися твори Марка Вовчка, М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, М. Максимовича, Ф. Морачевського, М. Номиса [2, 5]. Але попри багаті фонди фундаментальної (основної) бібліотеки, обслуговування студентів було незадовільним, бо «учащимся непосредственно сочинения не отпускаются из основной библиотеки, и выдаются посредством чиновников заведения под их расписку, а потому нельзя сказать сколько употреблено учащимися» [6]. Тільки Стеблін-Каминський запровадив «более легкий доступ к библиотеке и студенты больше читают, лучше изучают языки, о которых прежде имели плохия понятия» [11].

У ліцеї створювалися умови для ознайомлення чиновників і студентів з досягненнями світової науки. Так, у 1838 р. бібліотека передплачувала 12 російських та зарубіжних видань [6], у 1870 — 10 назв, а саме: Судебный вестник, Журнал Министерства народного просвещения, Вестник Европы, Отечественные записки, Русский архив, Записки Одесского общества истории и древностей, Русский вестник тощо [од. зб. 767, арк. 18].

Зміна статусу ліцею позначилася й на структурі бібліотеки. Так, за звітом 1872 р., до його складу входило чотири бібліотеки (основна, студентська та дві гімназійні — основна й учнівська) [6, спр. 161, арк. 12-12 зв.]. Крім статистичних даних, бачимо три списки нових надходжень до бібліотеки (два: книг та періодичних видань — до основної бібліотеки, один — до учнівської). У списку надходжень до основної бібліотеки значна кількість релігійної, навчальної, історичної, філологічної, художньої літератури (російською та іноземними мовами), у списку надходжень до учнівської перераховано чимало природничої, історичної, географічної, художньої літератури, зокрема вірші М. Некрасова, твори Л. Толстого, Ф. Купера [6, спр. 161, арк. 12-12 зв.]. Усього учнівською бібліотекою за звітний період скористалося 200 учнів, які прочитали 200 книг [6, спр. 161, арк. 12-12 зв.]. Середня забезпеченість книгами в студентській бібліотеці на одного користувача становила 6 прим., в учнівській — 7. Можливо, вони могли активніше послуговуватися фондами фундаментальної бібліотеки.

Каталоги бібліотеки протягом досліджуваного періоду так і не були створені, хоча в звіті ліцею за 1837—1838 н. р. [6, спр. 38, арк. 246] повідомлялося, що її фонд приведено у систематичний

порядок за науками: фізико-математичні; прикладні; етико-політичні; словесні; історичні; військові; витончені науки; суміш; періодичні видання. Каталогізація та розстановка фонду в книгозбірні Ніжинського ліцею, як і в інших таких закладах того часу, здійснювалася за тематичним принципом, продиктованим потребами навчального процесу.

Серед архівних документів Кременецького ліцею зберігається лист попечителя Київського навчального округу від 24 квітня 1833 р., в якому той просить, щоб із бібліотеки цього ліцею надіслали «правила по коим составляются каталоги библиотеки Волынского лицея для передачи их в руководство Нежинскому лицей князя Безбородко» [6, ф. 710, оп. 3, спр. 328, арк. 307].

У 1880 р. в бібліотеці НІФІ існувало три інвентарі: один для Шевирьовсько-Риглевської бібліотеки; для книг Лицейської; Штейманівської, Варшавського університету та інститутської; для колекції Грецького училища. Велика робота з метою звірки наявних книг з інвентарями та їх систематизація завершилася в 1880—1884 рр. виданням систематичного друкованого каталогу [9]. Проте в ньому не вказано колекційну приналежність видань, що значно ускладнює нині атрибуцію фонду БНЛ.

Після реорганізації ліцею в НІФІ його бібліотека стала першоосновою фонду інститутської бібліотеки. Частина цієї колекції й зараз використовують студенти та професорсько-викладацький склад НПУ ім. М. В. Гоголя, частина зберігається в НБУВ, решту фондів передано в Демидівський лицей (Ярославль, Росія).

Після передачі приватних збірок до гімназії вони втрачають статус приватних і стають колекціями державного навчального закладу. Внаслідок прийнятої в той час у бібліотеках лицейів тематичної класифікації фондів колекції втрачають свою функціональність і своєрідність. Подальшу їх долю після передачі в інститут сьогодні простежити дуже складно, оскільки у виданому друкованому каталозі бібліотеки НІФІ відсутні посилання на приналежність до колекційних зібрань [9].

Таким чином, бібліотека ліцею, в основному, комплектувалася літературою іноземними мовами, зокрема російською, була поширена система бібліотечно-го обслуговування іноземного зразка. Проте популяризація досягнень європейської науки та культури через бібліотечні фонди мала й свої позитивні наслідки.

Книги українською мовою та російськомовні твори вчених і письменників — вихідців з України — з'являються у фонді бібліотеки ліцею в середині та в другій половині ХІХ ст.

Незважаючи на недоліки, які мали місце в БНЛ, зокрема в питаннях зберігання та використання бібліотечних фондів, у цілому її фонди активно сприяли формуванню високопрофесійної еліти в підросійській Україні.

1. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. — М., 1956. — Т.2. — С. 259; *Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Т.4. Перевид в Україні.* — Львів. 1994. — С.1372.
2. *Лавровский Н.А.* Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820—1832). — К., 1879.
3. *Ленченко Н., Литвиненко Л.* Бібліотека-музей // *Деснянська правда.* — 1990. — 8 лист.
4. *Ярошенко М.* Ніжинська перлина // *Там же.* — 1981. — 4 січ.
5. *Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко.* Изд. 2-е, испр. и доп. — СПб., 1881.
6. *Центральний державний історичний архів в м. Києві.* — Ф. 707. — Оп. 5. — Спр. 38. — Арк. 246.
7. *Філіал Чернігівського облдержархіву в м. Ніжині. Відділ дореволюційних фондів.* — Ф. 1359 — Оп.1. — Од. зб. 206. — Арк. 47; од. зб. 208. Далі при посиланні на це джерело од. зб. і аркуш вказуємо в тексті.
8. *Ленченко Н. О., Литвиненко Г. І.* Етапи розвитку і становлення бібліотеки Ніжинського педагогічного інституту // *Нові технології навчання: Наук.-метод. зб. / М-во освіти України. Ін-т системних досліджень освіти.* — К., 1996. — С. 109—110.
9. *Каталог книг фундаментальної бібліотеки історико-філологічного інституту кн. Безбородко в Нежине (без вых. дан. и нум.).*
10. *Журнал Министерства народного просвещения.* — 1840. — Ч. 26. — С. 151—169.
11. *Там же.* — 1861. — Ч. СХ. — С.163—164.
12. *Там же.* — 1865. — Ч. 126. — С.151—160.